

# Країна жіночого роду

Видатні українки ХХ століття часто лишаються непомітними. Про долю деяких героїнь цієї книжки хтось, можливо, почує вперше, однак їхню роль в українській історії не варто применшувати. Це лікарки, учительки, учасниці національно-визвольного руху, політув'язнені, журналістки, військовички, культурні діячки... Без них — сильних, активних, відданих — сторінки нашого роду були б зовсім інакшими. У цій книжці зібрано інтерв'ю, свідчення, архівні документи й довідки про визначних жінок України — матеріали ресурсу «Історична правда». Серед них і унікальне інтерв'ю Квітки Цісик, і розмова з дослідницею жіночого руху Мартою Богачевською-Хом'як, і статті про докторку медицини Розалію Ліфшиць-Винниченко, підпільницю Ірину Тимочку — «Христю», письменницю Олену Телігу, а також про Лесю-українку, маму Георгія Гонгадзе.

Бібліотека  
«Історичної  
правди»

Укладач  
Вахтанг Кініані

# КРАЇНА ЖІНОЧОГО РОДУ

 Vivat  
ВИДАВНИЦТВО

# КРАЇНА ЖІНОЧОГО РОДУ

БІБЛІОТЕКА  
«ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ»

*Укладання й передмова  
Вахтанга Кіпіані*

Харків  
 **Vivat**  
ВИДАВНИЦТВО

2021



2021

ISBN 978-966-982-541-4 (epub)

Жодну з частин даного видання  
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі  
без письмового дозволу видавництва

Ілюстративний матеріал надано авторами публікацій та архівом сайту «Історична правда»

Дизайнер обкладинки *Іван Кипібіда*

**Електронна версія створена за виданням:**

*Серія «Історія та політика»*

*Автори статей:*

Степан Бандера, Гульнара Бекірова, Олена Білозерська, Олена Бондаренко, Леся Бондарук, Володимир В'ятрович, Марта Гавришко, Ігор Галагіда, Оля Гнатюк, Юрій Зайцев, Олександр Зінченко, Вахтанг Кіпіані, Оксана Кісь, Олександр Кучерук, Оксана Левантович, Максим Майоров, Марина Мірзаєва, Іван Ольховський, Олександр Панченко, Світлана Панькова, Дарина Рогачук, Вікторія Садова, Станіслав Степень, Кирило Стеценко, Тетяна Таїрова-Яковлева, Богдан Червак

© Кипібіда І. В., обкладинка, 2021

© ТОВ «Видавництво “Віват”», 2021

# ПОВЕРТАЄМО БОРГ

Одразу відповім на найочевидніше запитання — чому після книжок про Другу світову війну й дисидента Василя Стуса ми вирішили видати в серії «Бібліотека “Історичної правди”» збірку про українських жінок?

Тому що ми в такий спосіб... повертаємо борг. Багато століть жінки були непомітними для літописців, хроністів, придворних істориків, партійних ідеологів, упорядників хрестоматій і багатотомних серій. Вони існували, але їх наче й не було. Може, тому, що на 99 % тими, хто писав історію людства й України, були чоловіки?

Майже всі історичні постаті: вожді, князі, гетьмани, ясна річ — уся церковна ієрархія, митці, військовики — належали до так званої сильної статі. Навіть коли хотіли підкреслити чесноти нечисленних персонажів «прекрасної статі», то називали їх... мужніми. Як-от у випадку з Лесею Українкою, «єдиним мужчиною в українському письменстві», чи Юлією Тимошенко — «єдиним політиком з...» (тут спрацювала самоцензура: тестикулами, одним словом).

Це дуже звично. Але несправедливо. І антиісторично.

Треба по максимуму давати слово самим жінкам. Ми це й робимо — і на сайті «Історична правда», і в однойменному телевізійному проєкті.

Нехай жінки самі говорять про себе! Вони не «берегині» — цю роль і цей ярлик для них придумали чоловіки. Українки були й мають бути повноцінними суб'єктами історичного процесу. А для усвідомлення цього варто позбутися шор сприйняття жіноцтва, адже тут самі стереотипи.

Урешті-решт, панове чоловіки, жінок елементарно більше, ніж нас. Як читачок, зокрема. Нагадую це, щоб зняти всі сумніви щодо раціональних мотивів підготування до друку цієї книжки.

*Вахтанг Кініані,  
головний редактор проєкту «Історична правда»*

# СВІТЛАНА ПАНЬКОВА

## МАРІЯ — «ЗАТИШНИЙ СВІТ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО»

Хай би які були обставини знайомства Марії Вояковської та Михайла Грушевського, але їх достоту поєднало українське інтелектуальне середовище Львова. А головними свідками знайомства й закоханості стали ліричні поезії, якими Михайло спробував передати свої «невислівні» почуття. А Марія стала і товаришем, і «утіхою милою». Проте залишалася самодостатньою особистістю.

У переддень свого дня народження, 28 (16) вересня 1894 року, до Львова приїздить 28-літний новопризначений професор першої кафедри української історії, вихованець Університету св. Володимира Михайло Грушевський — «дуже скромненький і звичайний на позір, та ще в чужині не знає, куди обернутись». Сумує за київським товариством і поступово вживається у львівське. У автобіографічних оповіданнях змальовує себе в образі «високоповажного патріота», «поважного громадянина» «з довгим формуляром всяких заслуг», «чоловіка на становищу», у якого молодий пух на щоках перетворився на жорстку бороду. І роздумує, чи море слави, популярності, вдячності, громадської користі «замінить чоловікові особисте щастя?»

За рік до початку «галицької доби» Михайла Грушевського збулася мрія про педагогічну кар'єру у Львові 26-річної Марії з дому Вояковських. Її шлях до столиці Українського П'ємонту був набагато складніший, аніж майбутнього чоловіка. Народжена 1868 року в селі Підгайчики на Тернопіллі, шоста дитина в родині, Іванна-Марія рано втратила батька — місцевого греко-католицького пароха о. Сильвестра Вояковського. Непростим видався і шлях до освіти й престижної на той час посади вчительки. Спочатку були віділові школи в Тернополі й містечку Підгайці, згодом у Станіславі<sup>1</sup> й Кракові (1876—1884).



Нарешті вчительська семінарія у Львові (1884—1887), на навчання в якій указує не лише свідоцтво з відзнакою, але й «Свідоцтво убожества», за яким юна семінаристка Марія Вояковська «єсть вкрайно убога, ибо не маючи отца ани матери, удержується в школах лишь з милосердия». Далі була праця в п'ятикласній народній школі містечка Скала-над-Збручем, де мешкала її старша сестра Олімпія — дружина місцевого пароха Олександра Левицького. Після смерті матері саме отець Олександр візьме опіку над дівчиною.



Марія Вояковська — слухачка вчительської семінарії у Львові. Станіслав; перша половина 1880-х років

У вересні 1893 року Марія отримала посаду вчительки-практикантки Першої міської жіночої віділової школи ім. королеви Ядвіги у Львові й поринула у вир інтелектуального, творчого життя міста. Заприятелювала з письменницею і громадською діячкою Наталією Кобринською, яку пізніше назве «провідницею жіночого руху в Галичині».

Закоханість у театр і музику зріднила молоду педагогиню з найвизначнішою співачкою світу — так за життя називали Соломію



Крушельницьку. Виїхавши після закінчення Львівської консерваторії на студії до Італії, Соломія напише своїй львівській подрузі: «Я не забула за Тебе і не забуду ніколи, бо щось ми ся здає, що Тебе варто любити за Твою працю і за добре серце, котре на лиці у Тебе вчитати можна».

Про ці взаємні симпатії й дружбу Марії з видатними українськими діячками згадає і Михайло Павлик, сповіщаючи 18 травня 1896 року Людмилі Драгомановій свіжу львівську новину: «Тут Грушівський жениться: бере собі смирну дівчину, учительку, сироту, добру мою знакому і радикалку — Вояківську, — що дуже гарно з его боку. Новорці дуже возлементують. Вояківська велика приятелька Кобринської і Крушельницької».



Марія Вояковська — учителька Першої міської жіночої віділової школи ім. королеви Ядвіги.  
Львів; початок 1890-х років

Точного дня й місця, де схрестилися та обнялися долі Михайла й Марії, закохані не описали. Сучасники ж по-різному називають

обставини цього знайомства, але, поза сумнівом, їх поєднало українське інтелектуальне середовище Львова, у якому вони оберталися. Родини Барвінських і Шухевичів — перших «опікунів» професора Грушевського, були близькими й учительці Вояковській. Громадські, педагогічні справи поєднали Марію з донькою Олександра Барвінського — прихильницею феміністичного руху Ольгою. Численні запрошення членкині «Клубу русинок» Вояковській підписані його очільницею — дружиною етнографа Володимира Шухевича Герміною. Це їхній молодшій донечці Михайло присвятить поетичні рядки «Я так люблю в тобі твій усміх непорочний...», а Шухевичі в перспективному професорові вбачали блискучу партію для своєї Орисі. Однак тій було лише 13, а романтичними історіями Михайло вже не марив, вони залишилися в минулому.

Очевидці тогочасних подій, листи, підказують, що після знайомства ні Михайло, ні Марія не відкладали свого вінчання на невизначене майбутнє. Свідками закоханості стали також ліричні поезії професора Грушевського, датовані другою половиною квітня 1896 року. Ними він спробував передати свої почуття «невислובні», які пробудив у його душі світлий образ Марії:

Мій світе затишний, моя утіхо мила,  
Яку в собі ти радість принесла!  
Блаженна сила та, що на широкім світі  
Докупи нас звела.  
Сміливо й радісно, без страху та вагання  
Рушаймо ми тим шляхом світовим...

Ця поезія народилася, напевно, тоді, коли Марія відповіла «Так!» на лист-освідчення Михайла Грушевського від 23(11) березня 1896-го: «Думаю, що для Вас не тайна моя симпатія до Вашої особи... Але ми так недавно знаємося, що — припускаю — моя звичайна насмішкувата і скептична покривка могла затулити не в однім мій дійсний характер; прошу вірити, що здатний я й до глибокого і тривкого почуття, а люде, що ближше знають мене, потвердили б, що маю вдачу добродушну і вироzumілу. Шукаю товариша щирого, розумного і доброго, співробітника в праці громадській, аби жити з

ним душею в душу, а хто шукатиме в мені того ж... сподіюся, що не помилиться».

Відповідь «Так!» Михайло дістав доволі скоро, бо вже в середині квітня того року його мама, яка мріяла про «добру і спокійну» подругу для старшого сина, турбувалася про благословенні ікони. На початку травня відбулося знайомство з родиною майбутньої дружини: старшою сестрою Олімпією та її чоловіком — парохом греко-католицької церкви Святого Миколая в Скалі-над-Збручем Олександром-Костянтином Левицьким. Тоді ж було вирішено і про вінчання, бо невдовзі мати, Глафіра Захаріївна Грушевська, повідомляла, що молодший брат Олександр бажав би приїхати, але не була певна, чи встигне оформити паспорт та «чи знайде він цю Скалу».

З листування професора Грушевського з батьками відомо, що вони намагалися переконати сина вінчатися в православної церкві чи то в Києві, чи то в одному з храмів Київської губернії, де служили священниками рідні як по батьківській, так і материнській лінії. Однак Михайло пристав на волю коханої, і одним з визначальних факторів цього рішення була постать авторитетного пароха і просвітника Олександра Левицького, з яким запізнався і з яким заприятелював. Та, власне, і корені роду матері Михайла Грушевського проросли від греко-уніатського священника Петра Опущкевича. Про це пам'ятали в родині, і, втішаючи брата, сестра Ганна в ці дні писала: «...уніатська віра і наша православна дуже мало різняться одна від одної».

Але ж треба було полагодити формальності. Власне, один із перших виявлених листів отця Левицького до Михайла Грушевського присвячений саме їм: «Нетерпеливо очікую відомости від Вас про Ваше вінчанє, як рішились те, де має ся відбути, а властиво як рішив компетентний той священник: чи може дати мені делегацію, чи ні? Чи він ся поінформував в тім ділі добре, чи взагалі буде се по закону, чи ні?».

Для отримання повноваження о. Левицькому Грушевський звертається до єдиної у Львові православної церкви Святого Георгія, парафіянином якої був, та відбуває 14(2), 17(5) та 24(12) травня 1896 року біблійні оповіді, готуючись до майбутнього шлюбу.

У цей самий час, 7 травня (за новим стилем), о. В. Томович повідомляє, що не заперечує, щоб священник Левицький здійснив

обряд вінчання, і передає в консисторію підготовану ним «декларацію» для отримання дозволу. Справа зволікалася, і лише після телеграми зі Скали той же отець Томович спрямовує Грушевському повідомлення про намір клопотатися в консисторії про письмову «диспензу» — дозвіл на вінчання греко-католицьким священником.

А вже 26 травня під склепінням греко-католицької церкви Святого Миколая в Скалі-над-Збручем отець Олександр Левицький здійснив обряд вінчання.



Марія і Михайло Грушевські: перше відоме спільне фото подружжя. Львів; 1896 рік

У цей день Марія стала Грушевською, пані Професоровою, грандамою львівського українського товариства. Невдовзі після вінчання о. Олександр надсилає молодятam листа з батьківськими настановами: «Кохані! Що там у Вас чувати? Як ся Марина справує, добра чи кепська жінка?».

Михайло Грушевський не помилився: Марія була саме таким товаришем/другом, якого він і шукав, була «утіхою милою», за яку дякував Богові. Через багато літ Наталя Полонська-Василенко зауважить, що Марія Грушевська — дружина, завжди переростала Марію Грушевську — наукову робітницю й письменницю. Однак модерна, освічена, амбітна, активна, вона залишалася самодостатньою особистістю, хоча після шлюбу її ім'я завжди перебуватиме у світлі/тіні імені знаменитого чоловіка.

Чи втратив феміністичний рух свою щирію прихильницю? Звичайно, ні! Її життя було частинкою цього руху, адже ідеї жіночої емансипації

перебували в центрі розвою всіх товариств, з якими вона співпрацювала багато років. А всесвіт взаємоповаги та родинного порозуміння розвінчав тогочасні дискусії-занепокоєння, як би то жіноча емансипація не зруйнувала традиційні сімейні цінності.

Пишаючись здобутками українського жіноцтва, 1920 року Марія писала: «Швейцарія, найкраще зорганізована й можна сказати найкультурніша країна в Європі не дала ще й досі політичних прав своїм жінкам, а наша нещасна й розбита в першій хвилі свого свобідного житя усунула всі різниці в правах між своїми громадянами». У цей самий час Марія разом з Надією Суровцовою активізує роботу Національної ради українських жінок, обраної на жіночому з'їзді в Кам'янці-Подільському для ведення роботи в міжнародних жіночих організаціях.

Після шлюбу Марія й далі підтримує «огнища життя інтелектуального» — Клуб русинок і Кружок українських дівчат, співпрацює з Українсько-руським педагогічним товариством, Науковим товариством імені Шевченка, Українсько-руською видавничою спілкою, Українсько-руським драматичним товариством ім. Івана Котляревського, жіночою промисловою спілкою «Труд».

У 1900 році на з'їзді жінок у Львові з ініціативи Наталії Кобринської та Марії Грушевської засновано товариство «Руська захоронка» (після 1912 року — «Українська захоронка»), яке дбало і про дітей, організовуючи дитячі садочки, і про їхніх матусь, відкриваючи перед ними нові перспективи.

Найщасливішою подією в житті Марії та Михайла Грушевських стало народження 21 червня 1900 року доньки Катерини — Кулюні. Дитя було таким довгожданим, що про вагітність Марія воліла не повідомляти навіть найближчим родичам. Вражені радісною звісткою, Левицькі вітали подружжя.





Посвідчення Марії Грушевської — члена Українсько-руського драматичного товариства ім. Івана Котляревського. Серпень 1900 року

З почуттям щирого гумору зреагував на цю несподіванку отець Олександр: «Скорше був бим увірів, що ратуш у Львові завалилася, а з нею всілякі Бадені, Сангушки, Пінінські etc..., але видко, що се дійсна і настояча правда, доказом чого побивання се за мамками! Най же Вам Бог благословит ваше отроча, най здорова і велика росте ваша Дівка, Вам на потіху, а на славу Руси...».



Михайло (у другому ряду шостий ліворуч) та Марія (у другому ряду восьма ліворуч) Грушевські серед викладачів і студентів Наукових курсів українознавства. Львів; 18 липня



1904 року

З того щасливого дня, як на світ прийшла їхня «потішечка», їхня «найдорожча Кулюнечка», якій Марія передала всі свої найкращі таланти, збереглися сотні листів зі своєрідною монограмою: «ММК» — Михайло, Марія, Катерина. Єдине ціле! Так підписані всі їхні звісточки до тої години, доки вони залишались вкупі. Портрет Марії-Матусі не зміг би виписати найталановитіший маляр, бо такої гами відтінків любові, турботи, ніжності, гордощів ще ніхто не створив. Вона так і не змогла розділити свою любов між двома найріднішими їй людьми — вона просто її у стократ примножила.

Музика, театр, мистецтво, подорожі, колекціонування — увесь цей світ артистичної штуки був спільною пристрастю і невіддільною частиною життя родини Грушевських.



Михайло та Марія Грушевські в колі рідних і друзів, що зібралися з нагоди річниці їхньої доньки Катерини. Львів; червень 1901 року

Якось у Музеї Біляшівського в Києві Марію вразили твори Тараса Шевченка, які їй показали працівники: «Дивне чуте се викликало, наче бачилось живого чоловіка, Т[араса] Г[ригоровича]!». Ця зустріч із малярською спадщиною Кобзаря запала в душу, і, дізнавшись про продаж у Москві трьох робіт Шевченка, вона просила Михайла: «Я б дуже хотіла, аби Ти їх купив».

Закоханість у високе мистецтво, старожитності Марія разом із Михайлом реалізували в приватних колекціях — вияві багатства їхнього мікрокосму. Вони відчували й поважали естетичні смаки одне одного, а у своїх оселях вдало й сміливо поєднували різні збірки. Робочий кабінет на віллі у Львові Михайло оздобив у гуцульському стилі, за інтер'єри великого й малого салонів, осяяних етюдами «поета сонця» Івана Труша, відповідала Марія. Інший колорит мала київська оселя подружжя. Тут домінували килими й улюблений межигірський фаянс, а домашня робітня Грушевського з портретами Мазепи, Розумовського, унікальною книгозбірнею стала предметом захвату київських приятельок пані Професорової.

Як для Михайла Грушевського, так і його Маринці, Київ був «своїм» містом, його вона любила не менше, ніж Львів. Дедалі частіше буваючи тут після спорудження 1909 року фамільного Дому Грушевських, нотувала в щоденнику: «У Лисенка було дуже приємно, якось так, як межі своїми, і взагалі цілий час нашого побуту в Києві якось “не чужо” — ніби тут і наше місце, і дивно, що додому не хочеться».

1905 року львівська збірка дебютувала на Виставці української штуки й артистичного промислу, задуманій та реалізованій Михайлом Грушевським та Іваном Трушем. Марія з особливим захватом допомагала створювати експозиції, про що сповіщала київську рідню чоловіка: «У нас тепер новинка, лагодимо виставку картин, різьби в дереві і старинних українських плахт, і завтра вже буде виставка відчинена; з тої причини у нас трохи прибуло роботи... Виставка дуже інтересна, особливо багата збірка гуцульської різьби в дереві, є незвичайно гарні річи (по більшій часті наша власність), а між картинами чудові краєвиди з Криму Труша. Є також багато образів артистів з України, переважно з Київа».

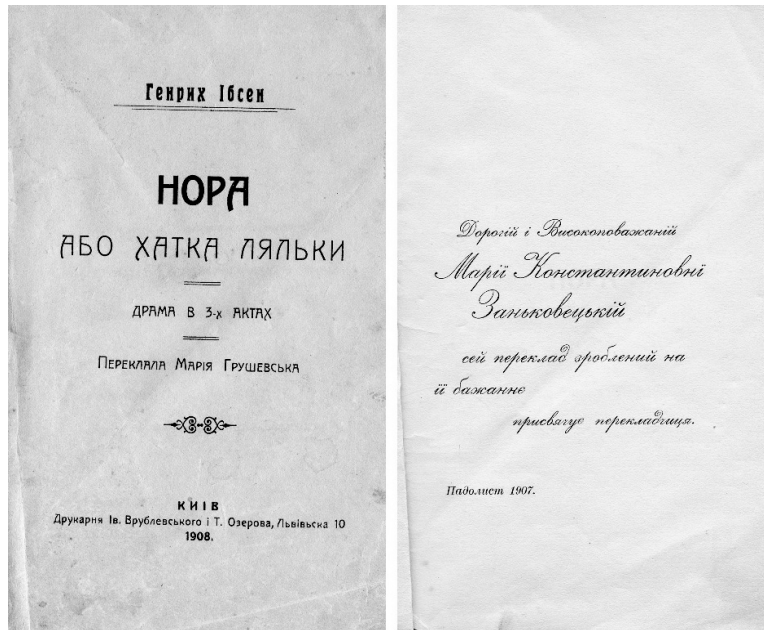


Іван Труш. Портрет Марії Грушевської. 1903 рік

Світ мистецького спілкування Марії Грушевської залишив відблеск і в її живописних портретах. На початку 1901 року в одному з листів хвалилася: «Сими днями ми позували до портретів, я два рази, а Михайло раз, і прийдеться ще кілька разів посидіти. Оскільки можна з початого судити, то портрети вийдуть дуже гарні».

Ще один «дуже гарний» образ Марії завершив 1903 року друг родини Іван Труш. Пізніше віллу прикрасив ще один портрет господині пензля Фотія Красицького.

Особливим захопленням Марії Грушевської завжди залишався театр, мистецтво якого тонко відчувала й розуміла. За її листами й щоденником чоловіка можна вивчати репертуари Київського міського театру, Літнього саду Купецького зібрання, львівських сцен. Використовувала кожен можливість для насолоди, давала добрі поради й Михайлові. Під час його перебування у Відні 1900 року писала: «Піди конче на балет і може на яку оперу, може Трістан, або щось таке иньше, неможливе, чого у Львові не показують». Уміла яскраво змальовувати свої враження від гри акторів і сюжетів.



Генрих Ібсен. «Нора, або Хатка ляльки» (переклала Марія Грушевська). Київ; 1908 рік

Близьке знайомство із Соломією Крушельницькою, Марією Заньковецькою, сестрами Старицькими додавало особливого колориту цій пристрасті. Під час гастролей Галичиною Марія Заньковецька з Миколою Садовським були жаданими гостями на віллі Грушевських. Численні зустрічі відбувалися і в Києві, Ніжині, на хуторі Зелений Клин. Свідченням симпатії двох Марій стала драма Генріха Ібсена «Нора, або Хатка ляльки», яка вийшла українською ось із такою посвятою: «Дорогій і Високоповажаній Марії Константиновні Заньковецькій сей переклад, зроблений на її бажання, присвячує перекладачка (Падоліст 1907)».

З інтересом долучилася до постановки вистав в Українському клубі в Києві, узявши на себе роль консультантки з історичних сюжетів. В одному з листів до Михайла розповідала про підготовку постановки за п'єсою Бориса Грінченка «Серед бурі», де мав бути представлений військовий суд і старшина з клейнодами.

Усвідомлюючи, що ніхто правдивіше не відповість на її запитання, звертається терміново до чоловіка: «1) Які у них сі клейноди, а головню у судьї, палиця чи що? Нарисуй малесенького судью з його клейнодом, а головню сього “клейнода”. 2) Чи на такий суд виносили корогви військові і де з ними ставали, мабуть окремо від старшин?».

Свій досвід театралки реалізувала в добу революції 1917—1921 років: увійшла до президії товариства «Український національний театр», стала одним із фундаторів товариства «Вільний театр» при Троїцькому народному домі, членом театральної ради «Молодого театру» та «Українфільму».

Марія завжди вболівала за всі ті клопоти, що випадали на плечі її коханого Мі, допомагала розширяти горизонти двадцяти чотирьох годин на добу, яких ще зі студентських літ йому так бракувало, знаходила слова підтримки під час конфліктів у НТШ, непорозумінь з галицьким політикумом тощо.

Часом не втримувалася, щоб не обуритися байдужістю його «команди»: «Зле тільки, що Місюневи заботою роботи і біганини, і ніхто майже не помагає, наче се і не їх діло, а поручено все Грушевському, і він нехай сам бігає».

Величне бажання допомогти й боронити чоловіка й батька «погнало» Марію і донечку Катерину вслід за ним на заслання. «Ми їхали з радістю», — за себе й Матусю писала 14-річна дівчинка.

У добу Центральної Ради завжди була поряд не лише як член цієї парламентської інституції, але як волонтер і помічник у багатьох щоденних нагальних справах, на які просто не вистачало рук.

Підтримку дружини Михайло Грушевський приймав зі щирою вдячністю. Його перша подорож до Італії разом з Іваном Франком навесні 1904 року відбулася саме завдяки їй.

«Я чув себе безжурно й щасливо, й був дуже вдячний Мар[инці], що мене намовила, попросту випхала до сеї дороги», — занотував професор Грушевський в останні дні італійських мандрів. Усі наступні поїздки до Італії (1904, 1908, 1911) відбулися виключно втрьох: Михайло, Марія, Катерина.





Михайло й Марія Грушевські під час подорожі до Берліна. Берлін; 25 грудня 1899 року

«Якби я жила в Римі завсіди і мала власні коні й час, я б щодня їздила на Via Appia», — ці слова промовила Марія Грушевська, уперше осягнувши красу славної римської дороги, яка лишила в ній незабутній чарівний спомин, одне з наймиліших вражень, яке давав Рим. Пригадалася Марії меланхолійна врода дороги, а також Венеція, Неаполь, Флоренція, Рим і тоді, коли вона стала першою читачкою знаменитих белетризованих розповідей чоловіка «По світу»: «Я з великим вдоволенням артистичним читала і була страшно горда!».

Пригадалась і зустріч Нового 1900 року в Берліні, і Париж з Лондоном 1903-го.

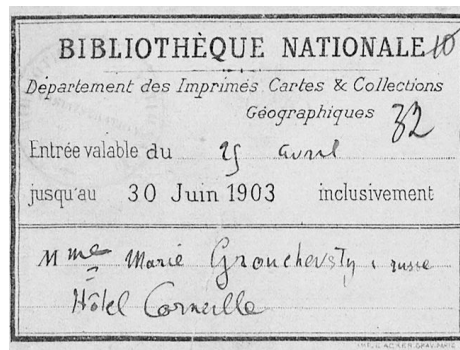
Талант перекладачки, оглядача, рецензента реалізовувала у працях, друкованих у редактованих чоловіком виданнях, тим самим підтримуючи цим його нелегкий редакторський хліб.

Лише на сторінках «Записок Наукового товариства імені Шевченка» побачили світ понад 40 рецензій та бібліографічних заміток Марії. Уже з перших томів нового видавничого проекту, «Літературно-наукового вістника», з'являється ціла низка перекладів українською мовою творів Гете, Доде, Золя, Ібсена, Копе, де Мопассана, Тургенєва, Чехова, Шніцлера. У них вона реалізувала свій особливий творчий талант, який помітила ще подруга Соломія: «<...> я чогось надіюся на Тебе, що Ти повинна писати і що будеш писати непримінно, і вірити не хочу, щоби Ти не мала вже що-небудь до друку. Повиннась щось таке сотворити, щоб всім руским жінкам, особливо попадянкам, отворити очі на властиву дорогу життя, себто вияснити, що можна попри такі



заняття, як давати курям їсти та з челядею обідати і т. і., ще мислити і про визші, пожиточніші справи».

Гранд-дама мала відповідати своєму статусу й зовні: Марія стежила за модою та її несподіваними перемінами. У численних запрошеннях на різні культурно-громадські акції, великі і малі вечорниці з танцями прописували дрескод, а тому в гардеробі був стрій і «вечерковий», і «візитовий», і «прогульковий», і «народний». Замовляла чоловікові «кримських баранків», радячи не сплутати з нікудишніми, ніби «песячими», «астраханами».



Перепустка до Національної бібліотеки Франції, видана Марії Грушевській. Париж; квітень 1903 року

Пошив замовляли у відомого львівського власника магазину-майстерні хутра Ю. Соліка. Часом сам, часом через пітерських приятелів Михайло Грушевський підшукував для дружини «кольє соболя», ковніри й інші її забаганки. Серед особливих презентів були також прикраси з діамантами. Один такий надзвичайний перстень пригледіла в колекції Василя Кричевського: «Єсть дуже гарний перстень зі старинним брилянтом в виді вази з двома ухами, а з неї брилєнтові квітки».

Окремі спогади колег і співробітників Михайла Грушевського змальовують і манери її спілкування. Якось на львівську віллу завітав майбутній управитель усіма видавничими справами в Києві Юрій Тищенко (Сірий). Його зустріла Марія «з милою усмішкою», але на бажання поцілувати їй руку рішуче відмовилася. «Слід зауважити, що

в той час це була одна з небагатьох жінок, яка не любила, щоб перед нею схилилися», — занотував пізніше Юрій Пилипович.

Разом із Михайлом Марія переживала смуток за затишною львівською віллою, куди після 1914 року вже ніколи не повернулися, за улюбленим «хутірцем» у Криворівні, який спалило російське військо і зрівняло з землею, за знищеним фамільним домом на Паньківській, 9 у Києві. Переживала і прислухалася до сповнених глибокого філософського змісту чоловікових слів: «Треба жити, як можна!».

І лише єдиний раз повилися хмарами взаємини між подружжям Грушевських. Навесні 1913 року вони задощилися сльозами Марії, яка не могла прийняти зв'язки чоловіка з масонською ложею в Москві. Її обурювало, що він не може бути таким відвертим, як завжди, а лише «скільки дозволено», не може втаємничити її в усі справи. Вона благала розірвати з тими «приятелями», які обплутали його ритуалами, благала «не осьмішити себе», не робити ніяких «комедіантських практик». Урешті Михайло знайшов спосіб заспокоїти кохану дружину й пояснити їй характер організацій, адже такі листи не трапляються далі в їхньому зворушливому епістолярному діалозі.

Останнє десятиліття, прожите Марією, було позначене арештом донечки 1938 року і сповнене єдиним бажанням — дочекатися найдорожчу Кулюню. Не судилося... За спогадами племінниці у других Михайла Грушевського, улюбленим місцем Марії став балкон флігеля, що виходив на єдину тоді доріжку до дому. У відповідь на запитання: «А що Ви там виглядаєте, Маріє Сильвестрівно?», — завжди відповідала: «А я ось дивлюсь, може Катруся йде».

У листах до знайомих виплескувала свій біль: «Як це я проживу без неї скільки років... я розлучалася з нею лише один раз за все її життя». Просила знайомих прислати їй кави, яка потрібна була як спомин за тим життям, коли вони були нерозлучні, як той підпис на всіх листах: «ММК».



Михайло й Марія Грушевські: останнє відоме спільне фото подружжя. Фотограф В. Павловський. Китаїв; літо 1928 року

«Кабінет Михайла Сергійовича ми зберігаєм як заповідник, нічого не змінюючи в ньому за весь час. Се для нас найдорожча пам'ять», — зверталася Марія до байдужої київської влади, яка після арешту донечки взялася заселяти дім «чужими людьми». Тепер на полицях цього відродженого заповідника серед сотень інших книжок стоїть перший том «праці життя» дорогого й такого коханого її чоловіка, його «Історії України-Руси», з лаконічною і зворушливою посвятою: «Моїй Дружині»...

Його Марії, якій уголос та подумки щодня освідчувався словами:

Мій світе затишний, моя утіхо мила,  
Яку в собі ти радість принесла!

[1](#) Від 1962 року — Івано-Франківськ.

# ОЛЕКСАНДР КУЧЕРУК

## ДОКТОР МЕДИЦИНИ РОЗАЛІЯ ЛІФШИЦЬ- ВИННИЧЕНКО

Володимир і Розалія. Він — відомий письменник, вона — студентка медичного факультету Паризького університету. Познайомилися в Італії на відпочинку. Потім він став українським прем'єр-міністром. А доживали віку у фінансовій скруті на чужині.

У час і після Української революції 1917—1921 років багато українських політичних, державних, військових і громадських діячів та їхні родини вимушено перебували в еміграції.

Одні залишалися вигнанцями. Так і не змирившись із обставинами, вони жили мріями про відродження української держави. Інші поступово вросли в новий ґрунт, заводили майно й народжували дітей.

Дружини переважно залишалися вірними помічницями, забезпечували, наскільки то було можливо, щоденний побут.

Свої особливості мав шлюб (спочатку громадянський, а згодом і формалізований) Голови Директорії УНР Володимира Винниченка і лікарки Розалії Ліфшиць.

Еміграційний період життя подружжя, особливо в останні два десятиліття, був фінансово складний, навіть бідний. Невдале господарювання та прорахунки у грошових справах, як і нездійснені сподівання на стабільні літературні заробітки час від часу призводили до критичних ситуацій.

Володимир Винниченко, особливо після Другої світової війни, практично не мав літературних заробітків. Але принципово не йшов на поступки життю і вперто розводив на кам'янистій французькій землі городину, намагаючись забезпечити себе й дружину.

Чому ж його дружина Розалія, як професійний медик, як доктор медицини, до того ж з освітою, здобутою у Франції, не працювала за

фахом? Чи то вона, як дружина колишнього прем'єр-міністра, не могла «понижитися», а чи обставини не дозволяли?

Згідно з автобіографією, написаною 1947 року, що зберігається в архіві УВАН (США), Розалія народилася в Москві. Хоча в заповнених нею або з її слів документах періоду навчання в Парижі місцем народження вказували інше російське місто — Орел.



Розалія Ліфшиць. Початок ХХ століття

У Москві здобула освіту в жіночій гімназії, після чого ще два роки вивчала «природничі науки», як вона зазначає, «вищого рівня».

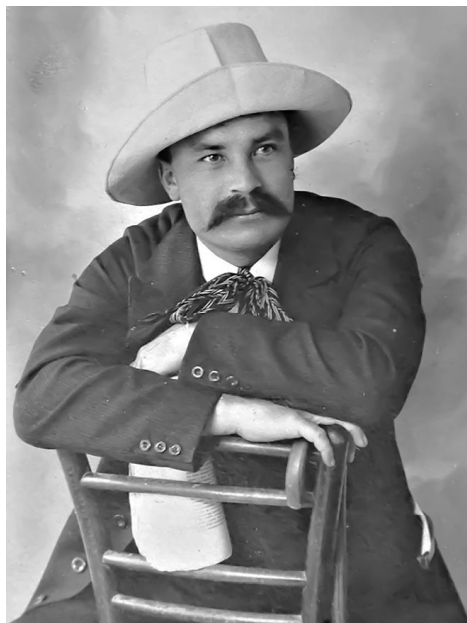
Високу освіту на початку минулого століття в Москві жінки могли здобути на недержавних платних Вищих жіночих курсах (ВЖК; діяли впродовж 1872—1918 років), що мали історико-філологічний та фізико-математичний відділ, а з 1906-го і природничо-медичний.

Курс навчання тривав три роки, а з часом чотири. Правила вступу і навчання на цих курсах визначали, що «особи іудейського віросповідання можуть бути прийняті в кількості 3 % від загального числа слухачок курсів».

Схоже на те, що Роза Ліфшиць два роки вивчала «природничі науки» на ВЖК, але не завершила навчання. Її прізвища у списках випускниць

немає.

На той час жінці (тим більше єврейці) у Росії здобути вищу медичну освіту було складно. Тому Розалія, маючи від заможних батьків фінансове забезпечення, поїхала до Франції, де вступила на медичний факультет Паризького університету. Врахуємо, що її сестра Віра з чоловіком на той час жила в Італії й також мала активну фінансову підтримку батьків.



Володимир Винниченко. Початок ХХ століття

В університеті Розалія навчалася в 1907—1914 роках, зрештою вона склала іспити та здобула диплом доктора медицини.

Кількість жінок-студенток на початку ХХ ст. у Паризькому університеті поступово зростала. Цікаво, що більшість з них були іноземки. З одного боку, це пояснюється тим, що тоді у Франції дівчата не мали де здобути середню (гімназійну) освіту і, відповідно, не могли вступати до вишів. З іншого — у багатьох європейських країнах жінок з гімназійною освітою не приймали до університетів чи інститутів; поширеною була також заборона на здобуття жінками вищої освіти, зокрема й у галузі медицини.

Більшість іноземок-жінок походили з Центральної та Східної Європи. Із загальної кількості іноземців у Паризькому університеті на початок



XX ст. жінки становили половину.

Хоча загальний відсоток жінок на студентській лаві наближався лише до 10 %, кількість студенток помітно зросла з початком Першої світової війни й сягнула майже чверті від загального складу студентів.

Університетська справа Рози Ліфшиць — це стандартний документ. На обкладинці вписано прізвище й номер справи — «UA 6949», вказано, що це досьє докторанта. По діагоналі напис олівцем: «Дисертація 2 квітня 1914».



Корпус медичного факультету Паризького університету. Сучасне фото

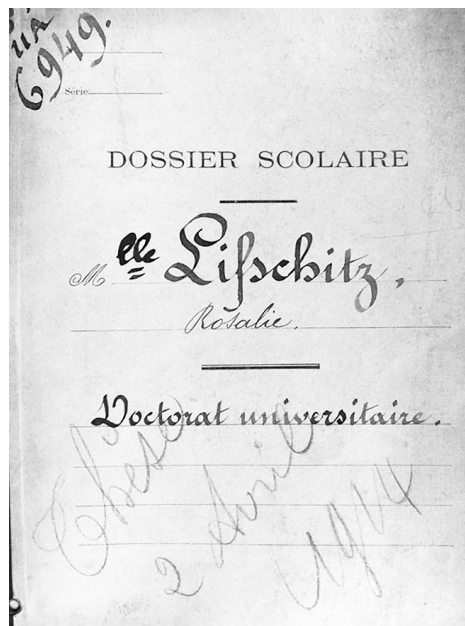
Перша сторінка із заголовком «Медичний факультет Парижа» містить такі відомості: Розалія Ліфшиць народилася 19 червня 1884 року в місті Орел, Росія. Далі записано, що батьки мешкають у Москві й живуть з бізнесу чи, як тоді казали, комерції. Адреса проживання студентки: Париж, вул. Феятин, 7.

Наступна сторінка — «Освіта». Тут зазначено, що студентка не має диплома бакалавра, але вона 17 лютого 1906 року склала додаткові іспити з фізики, хімії та біології і їй дозволено навчатися в університеті.

Окремо вписано адреси та дати, згодом вони фіксували зміну адреси проживання, за якими мешкала Розалія Ліфшиць, навчаючись в університеті: вул. Ліанкур, 48; авеню дю Мен; бульвар Монпарнас, 51;

вул. Ретьє, 11-біс; далі вул. Фобур, вул. Сен Жак, вул. Марі Роз. Наступна сторінка містить записи про навчальні дисципліни.

Остання сторінка справи Р. Ліфшиць має заголовок «Дисертація». «2 квітня 1914 року ми, професори та інші викладачі факультету медицини Паризького університету заслухали дисертацію пані Ліфшиць Розалії “Тетанія<sup>2</sup> у дорослих та її паратифозне походження”».



Титульна сторінка особової справи студентки Паризького університету Розалії Ліфшиць. 1906 рік

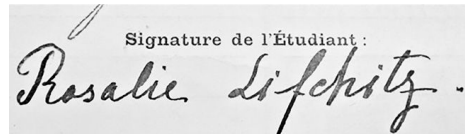
Комісія на чолі з мікробіологом, академіком медицини, членом Ради директорів Інституту Пастера Андре Шантемесом оцінила дисертацію з оцінкою «добре» і запропонувала надати Розалії Ліфшиць ступінь доктора медицини.

Формально ступінь надає рада викладачів факультету, а затверджує рада професорів університету. Але це формальність. Фактично саме іспитова комісія визначала, чи відповідають дисертація і рівень знань докторанта визначеним вимогам і критеріям.

Протягом навчання Роза Ліфшиць проходила практичне стажування в кількох паризьких медичних закладах: клініці Неккер, що

спеціалізувалася на дитячих хворобах; лікарні Божон, лікарні Кочен, психіатричній лікарні Сент-Анн, лікарні Пітіє.

Отже, Роза Ліфшиць, прослухавши повний курс навчання на медичному факультеті Паризького університету, у квітні 1914 року здобула ступінь доктора медицини.



Signature de l'Étudiant :  
Rosalie Lifschitz .

Особистий підпис Розалії Ліфшиць із особової справи

Вона не була найкращою студенткою факультету. Її оцінки були досить посередні. Можливо, що на це все впливав її роман з Володимиром Винниченком.

Познайомилися вони влітку 1909 року в Італії, у приморському містечку Каві, неподалік Генуї (там мешкала родина її сестри Віри), а одружилися, точніше, стали жити цивільним шлюбом, у березні 1911 року.

Точну дату, 28 березня, Володимир Винниченко вказує в «Щоденнику». Цивільний шлюб тривав п'ятнадцять років і завершився офіційною реєстрацією 29 квітня 1926 року в мерії 15-го паризького району.

Зробивши свого часу вибір на користь союзу з Розалією, Винниченко занотував: «Дружина моя відповідає тим вимогам, які я завжди ставив своїй жінці. Вона — кінчає медичний факультет в Парижі, єврейка, але вчить українську мову і охоче згожується, щоб наша сім'я була українською».

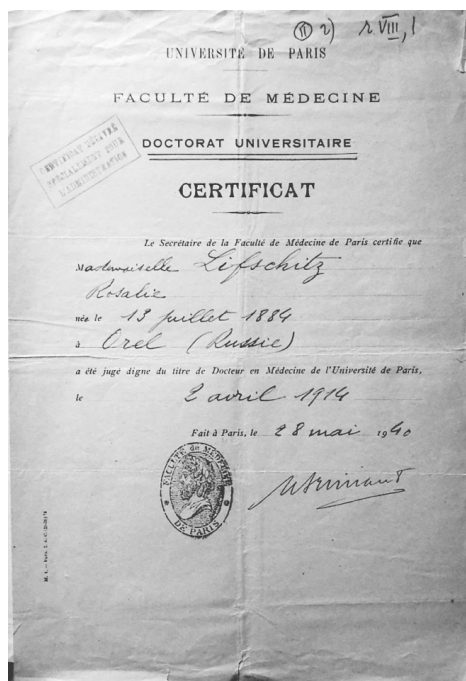
Згодом Володимир Винниченко в листах до дружини й у щоденнику ласкаво називав її «Коха», інколи в щоденнику заміняв її ім'я значком ◇.

Завершивши навчання в університеті, Роза Ліфшиць повернулася в Росію. Незабаром почалася Перша світова війна, і молода лікарка, згідно з автобіографією, працювала у військових шпиталях Москви, а потім і Києва.

Цікаву характеристику дав їй Михайло Грушевський. Він писав у спогадах, що коли його дочка Катерина захворіла (Грушевські тоді жили в Москві), то «задзвонили до пані Винниченко, й вона дуже людяно відізналася на се, приїхала, часто відвідувала під час усієї хвороби Кулюні... Розалія Яківна робила на нас дуже добре враження своєю лікарською діловитістю і серйозним відношенням до українства».

Наприкінці березня 1917 року Володимир Винниченко (здогадно, разом з Розалією Ліфшиць) переїхав до Києва. З червня 1917 року до кінця січня 1918 року очолював уряд УНР, потім — Директорію УНР (грудень 1918 — лютий 1919 року). Наприкінці лютого 1918 року вони разом виїхали за кордон — спочатку до Австрії, потому до Німеччини, а вже звідти до Франції.

По виїзді з України якийсь час їхнє матеріальне становище було досить непоганим (тому міг сприяти доступ до частини партійної каси, яку ЦК УСДРП доручив був Володимирові Винниченкові «рятувати»). Частину бюджету складали надходження за театральні вистави в європейських театрах (головно в Німеччині) та окремі публікації його творів.



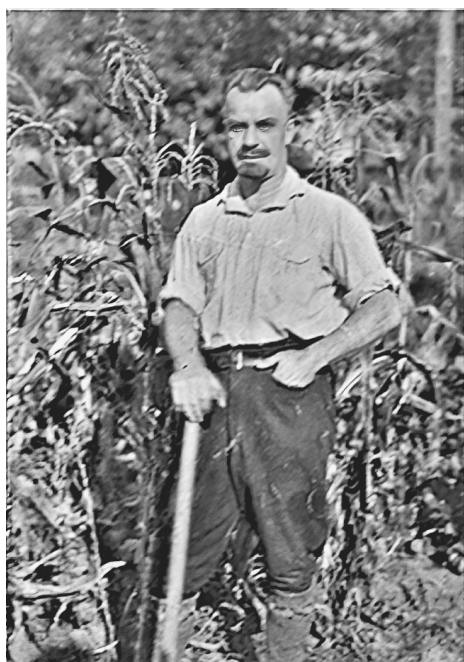
Диплом доктора медицини Розалії Ліфшиць

У липні 1923 року Володимир Винниченко купив віллу в селі Рауен на південь від Берліна, неподалік міста Фюрстенвальде, яку він називав «Хутором». Щоб мати ширші засоби до існування, він здавав свою віллу в оренду. Проте Винниченко виявився досить кепським бізнесменом. Тож десь через рік змушений був продати «Хутір» і, з надією на більші можливості, весною 1925 року переїхав з дружиною до Франції.

Перебуваючи з Володимиром Винниченко за кордоном, Розалія Ліфшиць не працювала в медицині (власне, вона ніде не працювала). Проте в «кризові» періоди все ж вдавалася до спроб: кількаразово проходила додаткові медичні курси, разом з чоловіком розробляла проєкти створення приватних медичних установ.

У жовтні 1925 року вона прослухала двотижневий курс удосконалення з гінекології на медичному факультеті Паризького університету в клініці Брока.

Володимир Винниченко нотував у «Щоденнику», мовляв, у травні 1926 року Розалія активно шукала будь-яку «медичну працю або в лабораторії, або в клініці», він вважав, що нагально «треба закласти фундамент для праці Кохи».





Володимир Винниченко працює на городі власної садиби «Закуток». Мужен; 1950-ті роки

Але 1926 року в харківському кооперативному видавництві «Рух» було розпочато випуск 23-томного зібрання творів Володимира Винниченка. Окремі твори перекладали російською й видавали в Москві. Фінансовий стан поліпшився, і працевлаштування Розалії на якийсь час втратило актуальність.

У цей час Винниченки купили земельну ділянку в передмісті Парижа (20-та дільниця) на вулиці Еміля Дево (північно-східна околиця) і розпочали зведення власного будинку. Правда, як виявилось, це було невдале вкладення грошей. Будинок довелося спочатку здати в оренду, а відтак і продати.

У 1928 році Розалія Винниченко (після реєстрації шлюбу вона частіше вживала прізвище Винниченко, інколи Ліфшиць-Винниченко) намагалась організувати приватний заклад — «гіпноаналітичний інститут», але також невдало.

Володимир Винниченко писав у щоденнику: «Треба здобути незалежність, треба знайти якусь працю, чи службу, чи справу, яка давала б певний і сталий заробіток. Організувати клініку? Немає снаги».



Подружжя Винниченків. 1940-ві роки



Для приватної медичної практики Розалія Винниченко мусила скласти додаткові іспити. Та Винниченки не мали французького громадянства. Прийняти його, за словами Володимира Винниченка, була «річ абсолютно неможлива».

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

**ridmi**  
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

**КУПИТИ**